

19. Kaczmarczyk J. Kozak Tatar dwa bratanki. Stosunki kozacko-tatarskie w pierwszej poiwie XVII w. / J. Kaczmarczyk // *Mywi№ wieki*. – 1983. – № 4. – S. 1–6; № 5. – S. 13–19.
20. Wimmer J. Z zagadniec ekonomiki wojskowej XV–XVIII w. / J. Wimmer. – Warszawa : Wojskowa Akademia Polityczna, 1974. – 166 s.
21. Ёygulski jun. Z., Wielecki H. Polski mundur wojskowy / Z. Ёygulski jun., H. Wielecki. – Krakow : Krajowa Agencja Wydawnicza, 1988. – 418 s.

Єлизавета Лїгвіненко (Київ), співробітник Інституту
української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України

Інформативний потенціал німецької хроніки «Theatrum Europaeum» з історії України Ранньомодерної доби

Наприкінці 1648 р. Західна Європа була приголомшена звісткою про те, що в Україні знищено все польське військо, його головнокомандуючого взято у полон, а Варшава опинилася у небезпеці. Цей факт привернув увагу багатьох європейських видань, у тому числі й упорядників німецької друкованої хроніки «Theatrum Europaeum» (далі – «ТЕ»), що видавалася у Франкфурті-на-Майні з 1638 по 1738 роки. Починаючи з першої третини XVII ст. виходили такі періодичні видання, як: французька газета «Gazette de France», німецький журнал «Europäischer Mercurius», голландське видання «Mercure Hollandais» тощо. Утім, «ТЕ» став першим німецьким багатотомником подібного формату – 21 том in folio, новаторська сутність якого полягала у більш детальному висвітленню тематики повідомлень (від опису широкомасштабних військово-політичних кампаній до оповідей зі сфер науки та релігії) та їхній великій кількості (у кожному томі нараховувалося від 700 до близько 1600 сторінок). Окрім цього, видання містить велику кількість ілюстрацій, а саме: портрети визначних осіб, плани міст, мапи країн, зображення чудес. У цілому нараховується 1432 гравюри (720 великих та 19 малих), серед яких 693 зображення монархів і полководців. Сам текст видруковано готичним шрифтом з використанням притаманної всім видам такого шрифту форми коми як – «/».

Новини до франкфуртського видання укладалися різними упорядниками, такими як: Й.Ф. Абелін, Й. Флітнер, Г. Ореус, П. Лотіхіус, Й. Шледер, М. Майер, Я. Гайгер та Д. Шнайдер. Кожен том «ТЕ» складається з двох частин: основної під загальною назвою «Denckwürdiger Geschichten Beschreibung» («Пам'ятний історичний опис», описи переважно військово-політичних подій) і розважальної – «Sonderbare Gesch?chte» («Надзвичайні історії», повідомлення про стихійні лиха, різноманітні дива і екстраординарні явища). До початку XVIII ст. повідомлення з теренів України і Московського царства не мали окремої рубрики і розміщувалися у тих рубриках, які, в переважній більшості, присвячувалися Речі Посполитій або Османській Порті. З часом з'являється окрема рубрика під назвою – «справи Московії», а пізніше – Росії, в той час як українським візіям упорядники хроніки так і не надали окремих розділів.

Українські відомості концентрувалися навколо ключових фігур, в першу чергу – гетьманів, іноді в ролі центральних осіб виступали козацькі полковники. Гетьмани і козаки поділялися на тих, хто живе «по цю сторону Дніпра» і «по ту сторону Дніп-

ра». Перші, як вірні піддані польського короля, котрі підтримували його у військових кампаніях і протистояннях, отримували тільки схвальні відгуки. Вони поставали в очах європейського читача вірними, хоробрими, відважними, вправними воїнами. Натомість лівобережні козаки зображені непокірними бунтівниками, зрадниками, які відступили від «справжнього» монарха, перейшовши на службу до московського царя. Також хроністи об'єднували повідомлення в окремі міні-блоки, тематика яких варіювалася у межах військово-політичних подій: воєнних кампаній (Підгаєцької, Чуднівської, зимовий похід козацьких військ 1683-1684 років), битв, укладання мирних і союзницьких договорів (Вічний і Бахчисарайський мир, Чуднівська угода), опису дипломатичних місій тощо. Однією з провідних ідей «ТЕ» була її антитурецька спрямованість, а тому не дивно, що упорядники за будь-якої нагоди прагнули викрити «хижу» сутність представників Османської Порти. Щоправда, такий підхід дещо звужував тематику українських новин, коли в деяких рубриках більшість сюжетів зводилася до опису захоплення і плюндрування міст татаро-турецькими загонами. В окремих випадках українські землі згадуються як транзитна зона для іноземних військ. Водночас спостерігається практично відсутність інтересу до соціально-економічних проблем.

Сама Козацька Україна у світлі франкфуртського видання не постала як певна політична цілісність. Більшість упорядників «ТЕ», використовуючи назву «Ukraine», не обтяжували себе наданням коментарів конкретизації географічного розташування вказаної території. Ті автори, хто все таки надавав певні уточнення, ототожнювали Україну – «Батьківщину козацької нації» – із Червоною Русю або Поділлям. Лівобережжя і Правобережжя до підписання Андрусівського договору позначалися відповідно як «по той бік Дніпра» і «по цей бік Дніпра», а після – почали використовувати назви «московитська» і «польська» Україна. У межах різних сюжетів мимохідь зустрічаються такі назви як: «воєводство Київське», «Покуття», «Підляшшя», «Волинь», «Запоріжжя», в той же час згадки про Слобожанщину та Південь України відсутні. Хроністи розділяють українське населення на козаків – представників «козацької нації», а також на селян і городян міст. Останні дві категорії зображені на сторінках «ТЕ» безіменною масою, котра знаходилася під чийсь протекторатом: Варшави, Москви або Стамбулу.

Найбільш інформативними томами франкфуртської хроніки з точки зору частки висвітлення у них подій з історії України XVII–XVIII ст., на нашу думку, є VI (липень 1647-1650), VII (1651-березень 1657), IX (червень 1660-1665), X (1665-1671), і XVIII (1707-1709) томи.

Так, український дослідник Ю. Мицик, який провів критичний аналіз VI та VII томів хроніки, характеризує «ТЕ» як репрезентативне джерело з історії Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького. У зазначених частинах франкфуртського видання авторства Й. Г. Шледера містяться, зокрема, наступні інформативно цінні джерела: реляція про битву під Зборовом, яку приписують Пасторію, опис битви під Берестечком, умови Білоцерківського миру, "кондиції" посольства Мокрського до короля, тексти присяги козаків, що здалися після загибелі Т. Хмельницького у Сучаві польсько-варшавським військам у 1653 р., розпорядок дня тайної наради у Я. Радзивіла (1653), значна кількість листів ко-

ролів, князів, різних військових начальників, у тому числі і три листи та один універсал Б. Хмельницького¹. Також німецька хроніка містить у собі найбільш багатий ілюстрований матеріал з історії Національно-визвольної війни порівняно з іншими історичними виданнями XVII ст. Для прикладу, варто відзначити вміщений план битви під Лоевим (1649)² та посмертний портрет полковника М. Кричевського³, який є його єдиним відомим зображенням.

Щодо IX і X томів німецької хроніки, авторства М. Майєра та Й. Гайгера, то у них, як і VI та VII, міститься досить багато українських повідомлень. Відомості з теренів України, у переважній більшості, знаходимо лише у рубриці «Польська історія», де вони знаходяться у нерозривному зв'язку з історією Речі Посполитої. Хроністи приділили достатньо багато уваги І. Виговському, Ю. Хмельницькому та П. Дорошенку, щоправда, у домінуючій для «ТЕ» тематиці військово-політичної історії. Інформативну цінність представляють відомості щодо чисельності армії й артилерії ворогуючих сторін, зокрема, у повідомленнях, присвячених Конотопській, Чуднівській, Переяславській битвам, а також протистоянням між московським військами та козаками на чолі із гетьманом Ю. Хмельницьким під Бужином і Лубнами 1662 р.⁴ Варто також відзначити розгорнутий опис цілої серії сюжетів, присвячених походу Яна Казимира на Лівобережжя, відомості щодо загибелі козацького полковника І. Богуна; повідомлення присвячені облозі Глухівської фортеці та погромам євреїв у Львові⁵.

Джерельну цінність містить у собі розгорнутий на три сторінки оригінальний сюжет облоги Ставищ разом із детальною гравюрою і відповідними позначеннями до неї⁶. На план-схемі зображено не лише розташування сухопутних військ, але і битву на воді. Український дослідник С. Макарчук у праці «Джерелознавство історії України» зауважив, що інформацію виданню надав особистий кореспондент «ТЕ», який був поміж найманої німецької піхоти під командуванням генерала Г. Врангеля та приймав участь у польських військових кампаніях⁷. На нашу думку, джерелом «ТЕ» цієї події є свідчення Г. Врангеля, який тісно співпрацював із видавцем хроніки – М. Меріаном, або представників офіцерського складу: полковника Рупенса чи генерал-майора Гротхаузена. При описі облоги стисло висвітлювалися дні важливих конфронтацій, часто наводяться не лише дати, але і години, що за форматом оповіді нагадує щоденник. Вся увага сконцентрована на особі генерала Г. Врангеля як основного переможця битви, в той же час персона С. Чарнецького з'являється лише за необхідністю. Натомість захисники фортеці взагалі постали безіменною масою повстанців, без позначень жодного з імен керівників опору.

Також варто відзначити, що на відміну від козацьких літописів анонімний автор XII тому приділив досить багато уваги діяльності й участі у військових кампаніях польського короля Я. Собеського маловідомого правобережного гетьмана А. Могили, у тому числі його боротьбі із Т. Сулименком⁸.

Щодо інших частин хроніки, то варто відзначити, що Д. Шнайдер у XVI томі «ТЕ» приділив достатньо багато уваги повстанню фастівського полковника С. Палія. У межах франкфуртського видання дані події віднайшли відображення у серії сюжетів 1702 і 1703 років, з великим акцентом на жорстокості козаків до населення захоплених ними міст, особливо до євреїв. Сама подія окреслена хроністом як «козацьке повстання», «галас», зчинений у серпні 1702 р. козацьким полковником І. Самусем⁹.

У XVII, XVIII і XIX томах «ТЕ» польська, московська, шведська, а з ними і українська історії були об'єднані в єдиний блок новин під загальною назвою «Північна історія», де практично увесь масив повідомлень був присвячений Північній війні. За словами українського дослідника Д. Наливайка «ТЕ» чи не першим дав ґрунтовний і об'єктивний виклад про цю визначну подію¹⁰.

Вперше постать гетьмана І. Мазепи з'являється на сторінках німецької хроніки ще у 1663 р., наступна звістка датується 1688, у межах новини про його обрання гетьманом на місце «зрадника» І. Самойловича¹¹. У хроніці вміщено оглядову біографію гетьмана І. Мазепи під назвою «Життєвий шлях». Фрагменти цього життєпису, який відображає життя від шляху до булави гетьмана і до моменту укладання союзу зі шведами, використовували подальші західноєвропейські автори. Для прикладу, саме на основі тогочасних німецьких журналів, в тому числі й «ТЕ», зредагована біографія гетьмана у енциклопедії Якова Христофа Ізеліна. У даному контексті слід зауважити, що комплекс новин з історії Північної війни й місця у ній гетьмана І. Мазепи опрацьований і прокоментований у розвідці українського дослідника Т. Мацьківа. Зокрема, він зазначив, що у німецькій хроніці дуже систематично, по діловому та у подробицях описаний перехід І. Мазепи до шведів, проаналізовані причини його переходу, повне знищення Батурина, погане ставлення шведського війська до українського населення, гостру зиму 1708 та її згубні наслідки для шведів і прихід запорожців у березні 1708 до шведського короля¹². Тут же вміщено детальний опис битви під Полтавою, втечу короля й І. Мазепи до Туреччини, заходи царя в султана, щоб дістати гетьмана у його руки. Від себе зауважимо, що вміщена план-схема битви під Полтавою, датована 8 липням 1709 р., скоріш за все, є дещо переробленою копією роботи П. Гюссона, джерелом для якої був незатверджений Петро І малюнок Алларта¹³.

Значний масив оригінальних повідомлень складають невеликі, але численні описи татарських нападів на українські населені пункти. Дані звістки представляють собою джерелознавчу цінність для локальної історії. У контексті «ТЕ» це, у першу чергу, звістки з історії сіл і містечок Вінницької, Волинської, Київської, Тернопільської, Львівської, Черкаської областей. Окрім цього, на сторінках франкфуртського часопису сконцентрований великий масив повідомлень з історії міста Кам'янець-Подільського.

Таким чином, незважаючи на тенденційність і певну односторонність у висвітленні українських подій авторів німецької друкованої хроніки «ТЕ», на сторінках даного видання відображено достатню кількість оригінальних та інформаційно цінних новин. А отже можна говорити не тільки про джерелознавчу, але й історіографічну цінність пам'ятки, що може збагатити джерельну базу історії України другої половини XVII – початку XVIII ст.

Список літератури

1. Мыцык Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI – середина XVII вв.) / Мыцык Ю. А. – Днепропетровск: ДГУ. – 1981. – 75 с. – (Немецкие и австрийские источники; ч. 1).
2. *Theatrum Europaeum, oder ausführliche und wahrhaftige Beschreibung aller und jeder denckwürdiger Geschichten 1647-1650 / Beschreibung durch Joh. Georg Schleder.* – Frankfurt.a.M., 1663. – Bd. VI. – S. 813.

3. *Theatrum Europaeum, oder ausführliche und wahrhaftige Beschreibung aller und jeder denckwürdiger Geschichten 1647-1650 / Beschreibung durch Joh. Georg Schleder. – Frankfurt.a.M., 1663. – Bd. VI. – S. 815.*
4. Літвіненко Є. В. Гетьманат Юрія Хмельницького крізь призму німецької друкованої хроніки «Theatrum Europaeum» (XVII – початок XVIII ст.) / Є. В. Літвіненко // Київська Старовина. – 2011 – №1. – С. 110–122.
5. *Theatrum Europaeum, oder ausführliche und wahrhaftige Beschreibung aller und jeder denckwürdiger Geschichten 1660-1665 / Beschreibung durch Martin Meyer. – Frankfurt.a.M., 1699. – Bd. IX. – 1570 S.*
6. *Theatrum Europaeum, oder ausführliche und wahrhaftige Beschreibung aller und jeder denckwürdiger Geschichten 1660-1665 / Beschreibung durch Martin Meyer. – Frankfurt.a.M., 1699. – Bd. IX. – S. 1245.*
7. Макарчук С. А. Джерелознавство історії України. / Макарчук С. А. – Львів: Світ, 2008. – С. 281
8. *Theatrum Europaeum, oder ausführliche und wahrhaftige Beschreibung aller und jeder denckwürdiger Geschichten 1679 – 1686 / Beschreibung durch anonymus. – Frankfurt.a.M., 1691. – Bd. XII. – 1133 S.*
9. *Theatrum Europaeum, oder ausführliche und wahrhaftige Beschreibung aller und jeder denckwürdiger Geschichten 1701-1703 / Beschreibung durch Daniel Schneider. – Frankfurt.a.M., 1717. – Bd. XVI. – S. 1043.*
10. Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. / Дмитро Наливайко. – К.: Основи, 1998. – 578 с.
11. *Theatrum Europaeum, oder ausführliche und wahrhaftige Beschreibung aller und jeder denckwürdiger Geschichten 1687 – 1690 / Beschreibung durch anonymus. – Frankfurt.a.M., 1698. – Bd. XIII. – S. 301*
12. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах (1687-1709) / Теодор Мацьків. – Мюнхен: Український вільний університет, 1988. – С. 59.
13. *Theatrum Europaeum, oder ausführliche und wahrhaftige Beschreibung aller und jeder denckwürdiger Geschichten 1707-1709 / Beschreibung durch Daniel Schneider. – Frankfurt.a.M., 1720. – Bd. XVIII. – S. 278.*

Анатолій Трембіцький (Хмельницький), завідувач Хмельницьким міським відділом Центру дослідження історії Поділля, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник

Лілія Іванович (Хмельницький), член Хмельницького міського відділу Центру дослідження історії Поділля, кандидат історичних наук

Тарас Шевченко про національного провідника Богдана Хмельницького

Великий український поет-пророк Тарас Шевченко відносить у свої поемах до найвищої категорії національних провідників українських гетьманів й державних мужів, яких поділяє на добрих і лихих. До добрих поет перших зараховує тих гетьманів і отаманів-патріотів, які боронили волю й самостійність України від Москви: Костя Гордієнка, Петра Дорошенка, Петра Калнишевського, Івана Лободу, Семена Палія, Павла Полуботка, [1, с.29]. До категорії лихих, за Тарасом Шевченком, належать Кирило Розумовський, Іван Самойлович, Іван Скоропадський і Богдан Хмельницький. Критерії такої оцінки випливають з історіософії Т. Шевченка, в якій перше місце займає боротьба українського народу з Москвою, що її він слушно вважав найбільшим історичним і сучасним ворогом України [1, с.30]. Український поет-пророк